

УДК 332.012.2

А.А. ОЛЕШКО,
кандидат економічних наук, докторант
Національного університету
Державної податкової служби України

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЦИКЛІВ І КРИЗ РІЗНОЇ ЕТИМОЛОГІЇ У ДИНАМІЦІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

У статті виявлено, проаналізовано і узагальнено взаємозв'язки та взаємовплив циклів і криз різної етимології, що об'єктивно притаманні будь-якій соціально-економічній системі.

В статье выявлены, проанализированы и обобщены взаимосвязи и взаимовлияние циклов и кризисов различной этимологии, которые объективно присущи любой социально-экономической системе.

The article defines, analyses and generalizes interrelated and interdependent nature of cycles and crises of different etymology proper to any social and economic system.

економічні цикли, динаміка розвитку соціально-економічних систем, великі кондратьєвські цикли

Феномен глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. та неможливість її пояснення за допомогою напрацьованого століттями теоретико-методологічного інструментарію економічної науки зумовили продукування нових нестандартних підходів до дослідження етимології кризових явищ ХХІ ст.

Пояснення сучасної кризи здійснюється з позиції різних напрямів і шкіл економічної теорії, зокрема неокласицизму, неокейнсіанства, інституціоналізму, економічної синергетики, поведінкової теорії [1–11] та ін. Водночас складність ідентифікації та дослідження сучасних економічних процесів зумовлена накладанням та переплетінням криз і циклів різної тривалості, природи походження.

Метою статті є виявлення, аналіз і узагальнення взаємозв'язків та взаємовпливу циклів і криз різної етимології, що об'єктивно притаманні будь-якій соціально-економічній системі.

У динаміці розвитку соціально-економічних систем цикли і кризи циклів різної тривалості взаємодіють і взаємовпливають (рис. 1).

Взаємозв'язок між циклами різної тривалості та кризовими явищами виявляється в їх ієрархічній конструкції. За тривалістю циклів у соціально-економічних системах виділено [12]: 1) кризи малих циклів – періодичністю 2–4 роки, спричинені процесами, що відбуваються у сфері грошових відносин; 2) кризи середніх циклів – пов'язані з циклічністю виробництва, обміну, розподілу і споживання, оновленням основних засобів виробництва; 3) кризи великих циклів – періодичністю 40–60 років, зумовлені змінами покоління технологій, науково-технічних напрямів, превалюючих технологічних укладів; 4) кризи вікових циклів – періодичністю 100–350 років, відображають вікові тенденції, характеризуються змінами стадій розвитку продуктивних сил, економічних відносин; 5) кризи цивілізаційних циклів, які характеризують зміну епох (цивілізаційні кризи).

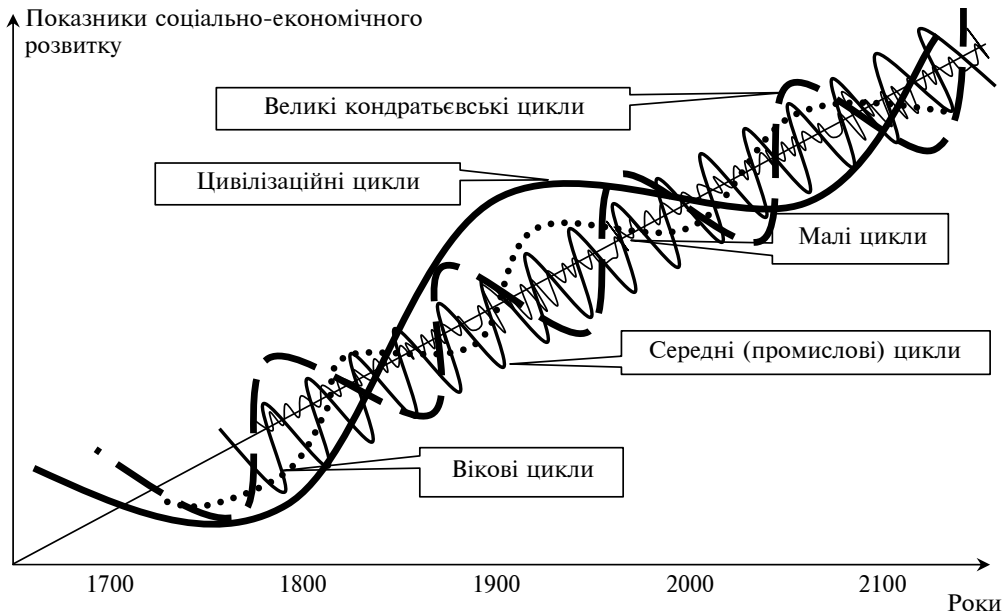
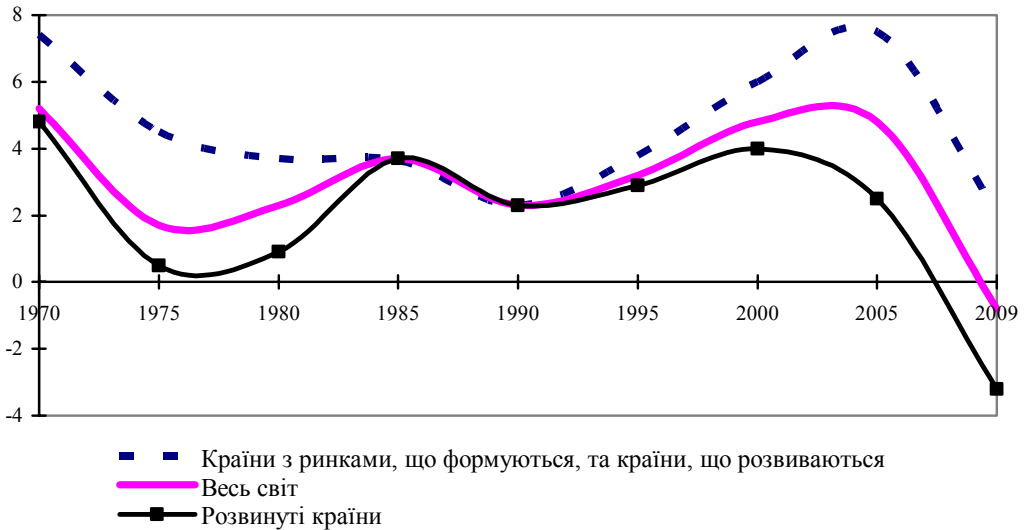


Рис. 1. Взаємозв'язок криз і циклів різної тривалості

Взаємодія і взаємовплив криз і циклів різної тривалості і природи походження протягом другої половини XX–першої половини XXI ст. здійснюються все більш синхронізовано, що характеризує глобальний характер кризових процесів та циклічності соціально-економічного розвитку (рис. 2).



Складено за:

1. UNCTAD Handbook of Statistics // <http://unctad.org>

2. Перспективи розвитку мирової економіки: бюлетень основних прогнозів. – 2010, янв. 26 // <http://imf.org>

Рис. 2. Темпи світового ВВП (% до попереднього року, дол. США)

Починаючи з 1970-х років і до 2007 р., включно, відбувалось активне економічне зростання, а наприкінці 2007 р. – синхронний спад одночасно у більшості країн світу, про що свідчить надзвичайно низька дисперсія темпів ВВП (відносно світового тренда) між країнами. Водночас у країнах з ринками, що формуються, та країнах, що розвиваються, довгострокова тенденція до поліпшення динамічних характеристик економічного циклу після 1970-х років була досить нерівномірною, що зумовлено різними внутрішньодержавними факторами. Так, у країнах з розвинутою економікою тривалість економічних підйомів є значно вищою, а амплітуда коливань обсягів виробництва незначною порівняно з транзитивними країнами і країнами, що розвиваються. Зазначене вище зумовлене більш стабільною грошово-кредитною та бюджетно-податковою політикою розвинутих країн, що є відображенням більш високої якості їх інститутів. Згладжування економічних циклів останніми роками (1996–2006 рр.) відбувалось за рахунок зменшення коливань обсягів виробництва Китаю та США, хоча у перспективі вплив економічних результатів країн з ринками, що формуються, та країн, що розвиваються, на стабільність світової економіки зростатиме (у тому числі за рахунок зростання частки цих країн у світовому ВВП).

Взаємозв'язок та взаємодія циклів і криз у їх ієрархічній послідовності такі:

1. Перший (вищий) рівень взаємозв'язку – *цивілізаційні цикли* → *вікові цикли*.

В історичному розвитку суспільство пройшло два цивілізаційні цикли, які відповідають доіндустріальній (аграрній) та індустріальній цивілізаціям, і ввійшло у другу кризову фазу – фазу переходу до постіндустріальної цивілізації.

У межах цивілізаційних циклів функціонують вікові цикли, які відображають періодичні коливання в соціумі, історичному, економічному розвитку, демографії. Існують різні погляди на вікові цикли, природу їх походження, періодичність і навіть термінологічне визначення. Так, російські вчені обґрунтовують наявність трьох послідовних еволюційних циклів міжнародної економічної і політичної системи [13]. Р. Камерон виділяє чотири вікові цикли, які отримали назву «логістичні» (табл. 1).

Таблиця 1

Періодизація європейських вікових циклів

Цикл	Початок піднесення, роки	Точка кризи, рік	Закінчення спаду, роки
Перший	1250	1350	1507–1510
Другий	1507–1510	1650	1733–1743
Третій	1733–1743	1817	1896
Четвертий	1896	1974	...

На противагу вищенаведеним поглядам, Ф. Бродель обґрунтовує наявність не вікових циклів, а вікової тенденції. Ця тенденція є процесом кумулятивним і, на його думку, «поволі підвищує масу цін та економічної активності до певного моменту або ж так само наполегливо діє в протилежному напрямі, розпочавши їх загальне зниження – непомітне, повільне, але довготермінове» [14, с. 63].

Кризи цивілізаційних і вікових циклів є найглибшими і найбільш тривалими, оскільки пов'язані з радикальною трансформацією в усіх сферах суспільного життя, їх протяжність може сягати десятиліття. Разом з цим однією з тенденцій протікання вікових циклів є скорочення їх тривалості в міру розвитку суспільно-економічних відносин.

2. Другий рівень взаємозв'язку – *вікові цикли* → *великі кондратьєвські цикли*.

В індустріальному суспільстві у більшості випадків пік вікового і кондратьєвського циклів та кризові фази збігаються в часі. Зазначене пояснюється тим, що вікові цикли включають два кондратьєвських (останнє накладення кризи вікового і кондратьєвського циклів було у 1973–1975 рр.). За моделлю ци-

клічної динаміки кондратьєвської хвилі є частиною повного еволюційного циклу міжнародної економічної і політичної системи [13, с. 298–409]. У цій моделі довгострокові цикли об'єднані по два і включають чотири фази, які збігаються з хвилями кондратьєвського циклу (низхідна хвиля – фаза структурної кризи; висхідна хвиля – фаза технологічного перевороту; низхідна хвиля – фаза великих потрясінь; висхідна хвиля – фаза революції міжнародного ринку), причому кожен наступний цикл коротше попереднього на 24 роки за рахунок зменшення періоду низхідних і кризових фаз (табл. 2).

Таблиця 2

Датування циклів еволюції міжнародної економічної та політичної системи

Фаза еволюційного циклу міжнародної економічної та політичної системи	Датування циклу, роки		
	1753–1873	1873–1969	1969–2041
1. Структурна криза	1753–1789	1873–1897	1969–1981
2. Технологічний переворот	1789–1813	1897–1921	1981–2005
3. Великі потрясіння	1813–1849	1921–1945	2005–2017
4. Революція міжнародного ринку	1849–1873	1945–1969	2017–2041

Обґрунтування взаємозв'язку вікової тенденції та кондратьєвських циклів знаходимо також у Ф. Броделя: «якщо скласти вікову тенденцію і цикл Кондратьєва, то матимемо музику довготермінової кон'юнктури, яка звучить на два голоси» [14, с. 66].

Як видно з табл. 3, протягом дослідження циклічного розвитку економіки (починаючи з кінця 1880-х років) спостерігається поступове скорочення низхідних хвиль кондратьєвського циклу.

Таблиця 3

Періодизація великих циклів (довгих хвиль) за кондратьєвським підходом*

Цикл	Висхідна хвиля, роки	Низхідна хвиля, роки
Перший	з 1785–1790-х до 1810–1817	з 1810–1817 по 1844–1851
Другий	з 1844–1851 до 1870–1875	з 1870–1875 до 1890–1896
Третій	з 1890–1896 до 1914–1920	з 1914–1920 до 1929–1935
Четвертий	з 1929–1935 до 1941–1945	з 1941–1945 до 1973–1975
П'ятий**	з 1973–1975 до середини 90-х	з середини 90-х до 2008–2010
Шостий	з 2008–2010 до 2050-х	з 2050-х до ?

*М.Д. Кондратьєвим на початку 1920-х років розраховано дві довгі і висхідну фазу третьої хвилі, закінчення третього циклу мало припасти на 1930-ті роки. Як відомо, прогностичні розрахунки справдились – 1929–1933 рр. стали періодом Великої депресії.

**Слід зазначити, що у сучасній науковій думці не існує єдиного підходу до часового розмежування п'ятого та шостого великих економічних циклів. У табл. 2 перехід до висхідної хвилі п'ятого циклу датується 1981 р., шостого – 2017 р. [15]. На думку Ю. Яковця, висхідна хвиля п'ятого циклу почалась у 1975–1981 рр., перехід до низхідної хвилі п'ятого циклу – у 2001–2002 рр., а висхідна хвиля шостого циклу розпочнеться з 2030 рр. [15]. А. Акаєв визначає фазу депресії, яка триватиме з 2010 по 2020 рр. [1]. Інші російські вчені вважають, що більш глибока криза розпочнеться в 2012–2015 рр., коли світова економіка досягне нижньої точки низхідної хвилі п'ятого кондратьєвського циклу [3]. На думку вітчизняних вчених кризова фаза останнього великого циклу припадає на 2008–2009 рр. [2]. Існують й інші підходи до періодизації великих кондратьєвських циклів. Ці підходи ґрунтуються на емпіричних дослідженнях, оскільки кожен показник циклу має свою природу і кожен з авторів досліджує динаміку окремих факторів, які вважає першопричиною виникнення циклів. Крім того, проходження кондратьєвських хвиль країнами, що розвиваються, із запізненням (що зумовлено їх технологічною відсталістю) визначає датування початку і закінчення циклічних фаз у певних інтервалах. Так, на думку фахівців інституту економіки та прогнозування НАН України, великий цикл для економіки України, початок якого припадає на 2000-ні роки, триватиме 40–45 років, включаючи в себе висхідну (тривалість приблизно 20 років) та низхідну (25 років) хвилі та декілька середньострокових циклів [16, с. 52–54].

Існує гіпотеза, відповідно до якої кондратьєвські цикли хронологічно стискаються внаслідок прискорення науково-технічного прогресу, що викликано скороченням життєвого циклу нововведень з 90-х років ХХ ст. за часів першої промислової революції до 25 років [17]. Дифузія нововведень вибірково формує кластер інновацій у фазі підйому кондратьєвського циклу і, таким чином, синхронізується з підвищуючою хвилею кондратьєвського циклу. Про стискання кондратьєвських циклів у часі наголошував також російський вчений Ю. Яковець [18]. Зокрема, перший кондратьєвський цикл тривав приблизно 60 років, другий – ≈ 55 років, третій, четвертий – ≈ 42 років, п'ятий – ≈ 35 років. Кризи 1930-х – 2000-х років підтвердили як прогностичну сталість кондратьєвських циклів, так і наявність від'ємної кореляції між тривалістю економічних циклів і темпами науково-технічного прогресу.

Великі кондратьєвські цикли взаємопов'язані не тільки з глобальною постіндустріальною трансформацією, а й зі *структурними кризами*. Взаємозалежність кондратьєвських циклів і структурних криз обґрунтована в працях А. Гальчинського, С. Глазьева, Модельські, Томпсона та ін. Одним з ключових елементів у розгортанні чергової хвилі великого кондратьєвського циклу є структурна криза як наслідок періодичного загострення конфлікту між відмираючою виробничою структурою та об'єктивною необхідністю технологічного оновлення, яке неможливе за старої організаційної системи.

У кондратьєвському циклі нижча поворотна точка (дно кризи) – це стан апогею структурної кризи. Структурні кризи 1825, 1873–1882, 1929–1932, 1973–1975, 2008–2009 рр. є, відповідно завершенням низхідної фази попереднього та початком висхідної фази наступного кондратьєвського циклу. У цьому зв'язку актуальними є дослідження впливу змін технологій і структури виробництва на економічний розвиток. У теорії довгострокового техніко-економічного розвитку (засновник С.Ю. Глазьев), технічний розвиток розглядається як процес послідовного заміщення технологічних укладів, життєвий цикл кожного з яких охоплює приблизно століття, новий технологічний уклад спирається на виробничий потенціал, створений попереднім етапом техніко-економічного розвитку. На думку С.Ю. Глазьева, п'ятий технологічний уклад досяг граничної величини свого зростання. Зростання і падіння цін на енергоносії, утворення і крах фінансових бульбашок є ознаками завершальної фази життєвого циклу домінуючого технологічного укладу та початку структурної перебудови на основі наступного – шостого технологічного укладу, становлення та зростання якого визначатимуть глобальний розвиток у найближчі два-три десятиліття [7, с. 27]. Ключовим фактором формування нового технологічного укладу стануть нанотехнології, клітинні технології, методи генної інженерії з використанням електронних растрових і атомно-силових мікроскопів тощо.

3. Третій рівень взаємозв'язку – *великі кондратьєвські цикли* → *середні цикли*. Механізм взаємодії великих і середніх циклів вперше дослідив М.Д. Кондратьєв. Зокрема ним доведено, що середні цикли у низхідній хвилі циклу характеризуються глибиною протікання і тривалістю депресій, нетривалістю підйомів, а у висхідній хвилі – навпаки [19]. Надалі Й. Шумпетер подав взаємозв'язок циклів у вигляді трициклічної схеми: малий цикл Кітчана (тривалістю 3–4 роки) → середній цикл Жюглара (7–11 років) → великий кондратьєвський цикл (48–60 років) [20]. Досить спрощена схема взаємодії циклів і криз, прийнята Й. Шумпетером без доведень, передбачала, що кожен кондратьєвський цикл включає в себе ціле число циклів Жюглара, а кожний цикл Жюглара включає в себе ціле число циклів Кітчана.

У подальших дослідженнях акценти було зміщено на обґрунтування причинно-наслідкових зв'язків між циклами різної тривалості та їх емпіричну перевірку. Зокрема доведено, якщо циклічні кризи різної періодичності збігаються, негативні руйнівні тенденції поглиблюються. Наприклад, кризова фаза

середнього циклу триває один-два роки, при цьому темпи зростання ВВП уповільнюються на 5–10%. У разі якщо кризи середнього і великого циклів збігаються, фаза кризи подовжується до трьох-чотирьох років, уповільнення темпів зростання ВВП сягає 15% [15]. Таким чином, у період зміни технологій у кондратьєвських циклах відбувається синхронізація коливань у системах різного ієрархічного рівня шляхом резонансного взаємовпливу.

4. Четвертий рівень взаємозв'язку – *середні цикли* → *малі цикли*.

Дослідження взаємозв'язку середніх та малих циклів і криз здійснюється у площині взаємозв'язку економічних процесів реального й фінансового секторів економіки. Усі фінансові кризи останніх двох десятиліть розвивалися за схожою схемою: 1) вихідною причиною кризи (хоча і не першопричиною) є необгрунтоване кредитування економічних суб'єктів, пов'язане з надмірно оптимістичними оцінками у поєднанні з низькими банківськими відсотками; 2) поштовхом до розгортання кризи слугує конкретна подія, часто спровокована потужним гравцем на фінансовому ринку; 3) криза поширюється на реальний сектор економіки та поглиблюється; 4) державні та недержавні інституції розробляють і впроваджують заходи протидії ескалації кризових явищ та активізації фінансової й економічної діяльності.

Кризи також можуть розвиватись у різних секторах соціально-економічної системи одночасно. У цьому випадку вони утворюють негативний синергетичний ефект, але одночасно з виходом із кризового стану призводять до комплексного оновлення елементів взаємопов'язаних систем.

Взаємозв'язок циклів і криз різної тривалості та природи походження передбачає *субординацію економічних і соціальних циклів*, визначення їх прямої і зворотної залежності. У монографічному дослідженні А. Гальчинського констатується, що економіка, будучи структурним підрозділом суспільної системи підпорядковується її специфіці та закономірностям, між циклічністю економіки і циклічністю соціальних процесів існує органічна єдність і взаємозумовленість [2, с. 92–106]. Зокрема базовими циклічними лініями взаємозалежності економічних і соціальних циклів є: 1) взаємозалежність циклічності параметрів виробництва ВВП на одну особу (основний показник економічної динаміки) і циклічності динаміки реальних доходів населення; 2) циклічність технологічних нововведень і їх вплив на загальну динаміку зайнятості; 3) структурна перебудова в ході економічного циклу економіки, виділення її провідних галузей і відповідне переформування професійної структури робочої сили, визначення провідних професій, перебудова освітніх інституцій; 4) вплив економічного циклу на формування соціально-ціннісних мотивацій, що визначають співвідношення споживання та заощаджень, структуру безпосередньо споживання матеріальних і духовних благ та ін.

Таким чином, цикли і кризи циклів різної тривалості й природи походження у своїй взаємодії справляють синергетичний ефект на динаміку розвитку соціально-економічних систем.

Сучасна криза ідентифікується, по-перше, як системна, оскільки кризові явища охопили не тільки реальний та фінансовий сектори, а й сфери соціально-політичних, національних відносин, науку й освіту, природне середовище, культуру тощо. Ця криза є тривалою і включає в себе один віковий, два великих і низку середніх і малих циклів. По-друге, сучасна криза є глобальною, оскільки кризові явища переміщуються і поширюються на всі країни, включені в міжнародні економічні відносини, відбувається синхронізація економічних циклів національних господарств. По-третє, кризові явища взаємопов'язані із суспільною трансформацією, оскільки процеси постіндустріалізації призводять до докорінних змін і перебудови всіх сфер суспільно-економічного життя.

Теоретико-методологічні пошуки щодо розуміння етимології сучасних кризових явищ у площині вищенаведеної ієрархічної конструкції дають змогу зрозуміти сутність сучасних суспільних процесів у їх цілісності та взаємозв'язку.

Список використаної літератури

1. Акаев А.А. Современный финансово-экономический кризис в свете теории инновационно-технологического развития экономики и управления инновационным процессом / А.А. Акаев; ред. Д.А. Халтурина, А.В. Коротаев // Системный мониторинг и региональное развитие. – М.: УРСС, 2009. – С. 141–162.
2. Гальчинський А.С. Криза і цикли світового розвитку / А.С. Гальчинський. – К.: АДЕФ-Україна. – 2009. – 392 с.
3. Гринин Л.Е. Глобальный кризис в ретроспективе: краткая история подъемов и кризисов: от Ликурга до Алана Гринспена / Л.Е. Гринин, А.В. Коротаев. – М.: УРСС, 2010. – 336 с.
4. Shiller J. Robert. How Today's Global Financial Crisis Happened, and What to Do about It / Shiller J. Robert. – Princeton University Press, 2008. – 192 p.
5. Юсим В. Первопричина мировых кризисов / В. Юсим // Вопросы экономики. – 2009. – № 1. – С. 28–39.
6. Бузгалин А. Мировой экономический кризис и сценарии посткризисного развития: марксистский анализ / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики. – 2009. – № 1. – С. 119–132.
7. Глазьев С. Мировой экономический кризис как процесс смены технологических укладов / С. Глазьев // Вопросы экономики. – 2009. – № 3. – С. 26–38.
8. Евстигнеева Л.П. Стратегия выхода России из кризиса / Л.П. Евстигнеева, Р.Н. Евстигнеев // Вопросы экономики. – 2009. – № 5. – С. 47–58.
9. Розгорання фінансово-економічної кризи в Україні у 2009 році: негативні наслідки та засоби їх пом'якшення: науково-аналітична доповідь / за ред. В.М. Гейця. – К.: Ін-т екон. та прогнозув.; ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2009. – 106 с.
10. Економічна криза в Україні: виміри, ризики, перспективи / Я.А. Жаліло, О.С. Бабанін, Я.В. Белінська та ін. / за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД, 2009. – 142 с.
11. Сапір Ж. Наскільки тяжко, наскільки довго? (спроба прогнозування глибини і тривалості кризи) / Ж. Сапір // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 73–93.
12. Олешко А.А. Класифікація криз у соціально-економічних системах / А.А. Олешко // Інвестиції: практика та досвід. – 2008. – № 23. – С. 18–21.
13. Пантин В.И. Философия исторического прогнозирования: ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века / В.И. Пантин, В.В. Лапкин. – Дубна: Феникс +, 2006. – 448 с.
14. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація. Економіка і капіталізм XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1998. – Т. 3. – 628 с.
15. Яковец Ю. Экономические кризисы: неизбежная реальность. «Экономические стратегии». – 2004. – № 1. – С. 32–37.
16. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: в 3 томах. – Т. 3. Конкуренентоспроможність української економіки / за ред. В.М. Гейця, В.П. Семиноженка. – К.: Фенікс, 2007. – 556 с.
17. Hirooka M. Innovation Dynamism and Economic Growth. A Nonlinear Perspective / M. Hirooka. – Cheltenham, UK – Northampton, 2006.
18. Яковец Ю.В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю.В. Яковец. – М.: Наука, 1999. – 448 с.
19. Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения / Н.Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 1993. – 542 с.
20. Шумпетер Й. Теория экономического развития: пер. с нем. В.С. Автономова / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 456 с.

Надійшло до редакції 2.02.2010.
